

ПРАВОВА ЛІНГВІСТИКА: ОСНОВНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті здійснюється аналіз правил законодавчої техніки, що впливають на мовну та техніко-юридичну досконалість нормативно-правових актів, а також розглядаються мовні вимоги до якості мови закону.

Ключові слова: закон, мова закону, юридична техніка, правова лінгвістика, якість закону.

Мельник

Алла

Анатоліївна,

провідний юрист
Науково-дослідного
сектору юридичного
факультету
Київського
національного
університету
імені Тараса
Шевченка

Динамічний характер суспільних відносин зумовлює змінний характер правової сфери, що забезпечує системність суспільства. У цих умовах підвищується актуальність дослідження проблеми якості форми і змісту законодавчих актів. Одним з її аспектів є якісне вдосконалення юридичної техніки та мови закону.

Значна кількість чинних законодавчих актів України мають незадовільну якість, що є наслідком недостатньо ефективної законодавчої техніки. Аналіз цих актів засвідчує, що значна частина з них готується з порушенням вимог законодавчої техніки, містять численні техніко-юридичні помилки. Найбільш типовими технічними недоліками таких актів є надмірна громіздкість їх текстів, невиправдані повторення і нечіткість термінології. Ці недоліки негативно відбиваються на правозастосуванні, у процесі реалізації законодавчих актів у діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та в судовій практиці; знижують рівень законності й правопорядку в суспільстві. Причиною такого становища є відсутність чітко розробленої, упорядкованої системи прийомів, методів підготовки законодавчих актів, їх ухвалення та введення в дію, а також відсутність наукового обґрунтованих вимог і рекомендацій щодо застосування законодавчої техніки в законодавчому процесі.

Культура законотворчості неодмінно передбачає чітке дотримання професійного стилю та мови закону, але разом із тим забезпечує його простоту, зро-

зумілість, доступність для широких верств населення. Важко переоцінити значення стилю і мови закону, адже навряд чи можна визначити якунебудь іншу сферу суспільної практики, де нелогічно побудована фраза, розбіжність між думкою та її текстуальним виразом призводить до різноманітних порушень. Неточність понять і формулювань законодавства, невизначеність використаних термінів породжують численні зміни нормативно-правових актів, а різноманітність тлумачення призводить до спотворення змісту закону, неправильного його застосування.

Питання юридичної техніки привертало увагу теоретиків права протягом тривалого часу. Дослідженням цієї проблематики займалися такі сучасні вітчизняні вчені, як Н. Артикуца, І. Била, В. Головченко, Ж. Дзейко, А. Іванова, В. Ковальський, О. Копиленко, П. Робінович, М. Хавронюк, Г. Шмельва та ін. Серед сучасних зарубіжних науковців проблеми законодавчої техніки досліджені у працях В. Баранова, Н. Власенка, В. Краббе, Д. Керимова, А. Нашиц, А. Піголкіна, В. Сиріх, Ю. Тихомирова та ін.

Метою цієї статті є аналіз нормативно-правових актів, що зумовлює важливе значення правил законодавчої техніки, які впливають на мовну та теоретико-юридичну їх досконалість. Окремим аспектом і вимогою юридичної техніки є мова права, що характеризується як правова лінгвістика.

Правовий текст – одна з найважливіших форм «життя» права. Закон, рішення суду, нормативний договір є

документально-текстовими проявами права. Кожен письмовий носій правової інформації має власну текстову особливість, своєрідний мовний вираз, які можна віднести до правової лінгвістики. Ці поняття – найважливіший елемент юридичної та законодавчої техніки, що становить собою сукупність правил законодавчого стилю, використання слів як основних одиниць правової мови, а також правових штампів і кліше (усталених словосполучень), нормативних речень, правових аббревіатур і законодавчої графіки.

Виокремлюють такі стилі текстів: розмовний, художній, публіцистичний, науковий, офіційно-документальний та ін. [1, с. 294]. Як різновид останнього можна розглядати нормативно-правовий стиль, який є виразником змісту документів наказово-зобов'язального характеру. Нормативно-правовий стиль відбиває специфіку комунікативних властивостей нормативно-правових актів. Законодавство – не лише найважливіша частина, але й основа нормативного аспекту правової системи держави, інакше кажучи, законодавчий стиль – різновид нормативно-правового стилю.

Вимоги до законодавчого стилю складають своєрідну ієрархію та поділяються на загальні і спеціально-юридичні. Загальні вимоги до законодавчого стилю є такими:

а) відсутність експресивності (стиль закону має бути рівним, спокійним, поміркованим, байдужим до суб'єктивних переживань та емоцій осіб, які з ним ознайомляться. Він виключає помпезність, урочистість,

пафос, риторику або приземлену буденність, а також використання гіпербол, метафор, алегорій. Тут не прийнятні пафосність висловів, лозунговість і, як наслідок цього, знаки оклику, питання тощо). Рівність і «художність» звучання юридичних норм – важлива умова ефективності правового регулювання.

Аналіз законодавства свідчить: частіше за все відступи від цього правила можна зустріти в преамбулах або в інших його складових частинах, присвячених загальним положенням законів. На нашу думку, преамбула має бути складовою закону, призначення якої – визначення завдань і мотивації його ухвалення. Утім преамбула не мусить наближатися, як це інколи буває, до газетно-публіцистичного жанру.

Вимоги законодавчої техніки до стилю закону створюють враження про його одноманітність, формалізованість, але це враження є помилковим, адже яскравість, виразність і витонченість стилю закону полягає в логічності і послідовності, економічності і раціональності, вмотивованості і формальній визначеності, однозначності, точності та чіткості викладу змісту правових норм;

б) зв'язаність і послідовність (це означає, що під час підготовки проєктів нормативних актів не припускається лексична та змістова абсурдність, перескакування та розходження думок). Недотримання цієї вимоги до стилю нормативних документів є істотною перешкодою для правозастосування. Не менше складнощів викликають і тавтологічні помилки – дублювання смислових компонентів тексту;

в) точність і ясність (якість юридичного тексту складається з ясності і точності висловів, чистоти мови і правильності побудови фраз). Якщо розглянута вище вимога пов'язаності та послідовності тексту передбачає його узгодженість, то точність і ясність розширює цю вимогу, адже вона спрямована на зміст речення, добірність слів і термінів, їх з'єднуваність. Необхідно постійно пам'ятати: від якості тексту, точності та ясності його стилю залежить юридична точність і послідовність регламентування поведінки людини;

г) простота викладу (однозначність нормативного тексту, його ефективне засвоєння – важлива умова належної реалізації норм права). Закон має бути доступний населенню, що досягається насамперед простотою словникового запасу, яким користується законодавець. Незнання закону, як відомо, не є підставою для його невиконання. Але, щоб закон виконувався, він має бути доступним для всіх, хто до нього звернувся. Тому в тексті закону необхідно використовувати максимально прості слова, терміни та фрази, що широко застосовуються у звичайному вжитку і легко сприймаються людьми.

Закон часто регулює складні суспільні відносини, що виникають на ґрунті науково-технічної революції, екологічної кризи, демографічних, міграційних та інших процесів. Використання спеціальних термінів у законі за цих умов виявляється неминучим. Однак і зловживати ними не слід. «Єдність простоти і ясності нормативного акта, – зазначається в роботі «Мова закону», – має визна-

чатися залежно від того, на кого він розрахований, якої сфери відносин безпосередньо стосується... Вживання без пояснення складних і незрозумілих термінів і виразів, спеціальних зворотів неприпустимо» [2, с. 21]. Але разом із тим необхідно враховувати таку обставину: прагнення точності часто призводить до значних за обсягом формулювань, переобтяженості речень, від чого може (а часто так і відбувається) постраждати простота, зрозумілість тексту. Виникає дилема: прагнення до зрозумілості, простоти тексту закону здатне негативно вплинути на його точність. Треба знаходити «золоту середину»: точність та простота законодавчого стилю мають злитися в одне ціле, доповнювати одне одного, не порушуючи його зміст;

д) лаконічність і компактність нормативного тексту. Немає сумніву, що чим більш лаконічно і компактно викладено нормативний матеріал, тим краще сприймається і розуміється його зміст суб'єктами правовідносин. Лаконічність статей закону створює більшу можливість для його розуміння і запам'ятовування. Правило про те, що кожна фраза має виражати одну думку, є одним з основних правил роботи над проектами нормативних актів. Ця вимога в нормотворчій практиці передбачає максимальне скорочення невиправданих повторів, ефективне структурування відсильних норм, використання спеціальної нормативної термінології. Результатом лаконізму і компактності стилю є економічність тексту нормативного акта, що зберігає зусилля правозастосувача.

Завдяки спеціальноююридичним вимогам закон набуває якості нормативного документа. До них належать: вимоги в сфері характеру припису, мовної стандартизованості і композиційності (графічності). З позиції типу припису стиль нормативних актів мусить мати характер 1) зобов'язально-приписувальний. У цьому полягає природа, сутність нормативно-правового тексту, який щось дозволяє, а в окремих випадках, дозволяючи, пропонує варіанти і моделі поведінки або щось забороняє. Реалізувати цю мету допомагає особливий тип тексту – зобов'язально-приписувальний; 2) констатувально-приписувальний. Початкові статті (іноді вони утворюють глави і навіть розділи) нормативного акта, як правило, мають вступний характер, визначають мету документа, предмет і межі його регулювання. Формуючи ці норми, варто дотримуватись загального правила: з одного боку, констатувати та стверджувати, а з іншого – не забувати, що констатація мусить мати приписувальний характер.

Мета нормативно-правового акта – не стільки в констатації, скільки в регламентації поведінки людей. Стиль викладу цих норм своєрідний: з одного боку – такий, що констатує, щось стверджує, а з іншого – приписувальний. Прагнення до цього ідеалу збереже за нормативно-правовими актами якість високоєфективного правового регулятора;

е) мовна стандартизованість як самостійна вимога до законодавчого стилю (використання відповідних слів, словосполучень, граматичних

форм, побудови речень, дієслівних форм, сполучників тощо);

є) вимога композиційності (графічності) – використання певних графічних реквізитів, за допомогою яких законодавчий текст набуває логічної послідовності, композиційності (організованої побудови).

Д. Керимов визначає також такі особливості законодавчого стилю (тексту), як його директивність та офіційність [3, с. 61]. Директивність законодавчого тексту виражається в його обов'язкових, вольових, владних формулюваннях.

Суб'єкти права зобов'язані поводити себе в певній відповідності з нормами закону, у суворо встановлених рамках. Це не художній стиль, за допомогою якого створюються образи або описуються ті чи інші факти, події, явища чи процеси, почуття чи переживання героїв. Це не стиль пояснень, переконань, доказів, не стиль викладення підсумків раціонального мислення науки, що оперує «чистими поняттями» (Гегель). Це стиль суворих приписів, вимог, наказів щодо виконання законом установлених правил. У директивності стилю закону втілена і його офіційність, що закріплює суверенну волю держави. Сформульовані законодавцем правові правила поведінки – офіційні, оскільки обов'язкові для всіх, приймаються вищим державним органом, підписуються офіційною особою, публікуються у спеціальних виданнях, не можуть бути ким-небудь (за винятком самого законодавця) змінені чи скасовані або ж визнані неконституційними (за винятком органу конституційної юрисдикції).

Якість закону – це властива формі і змісту закону сукупність рис, які характеризують його як форму права та регулятора суспільних відносин.

Сучасна теорія права з-поміж основних ознак чи техніко-юридичних критеріїв закону як форми права виокремлює такі:

- закон є нормативно-правовим актом, що встановлює правила поведінки для всіх громадян, органів державної влади та інших суб'єктів;

- закон регулює найбільш важливі суспільні відносини;

- закон ухвалюється органом законодавчої влади чи в порядку всенародного голосування (всеукраїнського референдуму);

- закон ухвалюється в особливому порядку, передбаченому законодавством (Конституцією України та ін.);

- наявна найвища стабільність закладених у законі соціальних регуляторів;

- закон є загальнообов'язковим для виконання;

- виконання закону забезпечується державою (зокрема силою держави) тощо.

Серед основних вимог до якості закону важливе місце посідають ті, що стосуються саме його мови. Так, закони, що фіксують права людини, установлюють відповідальність за правопорушення, у жодному разі не мають бути неякісними. Точність, чіткість формулювань, правильність мови закону є необхідними передумовами правильності його розуміння та, відповідно, застосування. Мовні вади спричиняють неоднаковість застосування положень закону, відтак мають наслідком порушення прав, зокрема

принципу рівності перед законом, закріпленого Загальною декларацією прав людини. Неясність закону спричиняє підміну законодавця органами виконавчої та судової влади, що вимушені вдаватися до розширювального чи звужувального тлумачення. Незрозумілість кримінального закону, крім іншого, порушує принцип винної відповідальності і зводить нанівець правило, за яким незнання закону не звільняє від відповідальності, адже навіть належно опублікований закон неможливо дійсно «знати», якщо його положення є неясними, неоднозначними.

Мовні вимоги до якості закону пов'язані з двома основними функціями його мови. По-перше, вона відбиває волю законодавця, об'єктивує. По-друге, мова закону доводить згадану волю до відома учасників суспільних відносин – «користувачів» закону.

Варто зазначити, що мовні вимоги до якості закону є взаємопов'язаними та взаємозалежними з логічними вимогами. Правила логіки складають основу тексту нормативно-правового акта, є тим каркасом, на якому цей текст будується за мовними правилами. Дотримання мовних вимог забезпечує визначеність та узгодженість, а логічність викладу правового матеріалу в свою чергу сприяє його точності, зрозумілості. Логічність побудови закону неможлива без логічності його мови, і навпаки. Як наголошує А. Піголкін, найважливішою відмінністю мови закону є не особлива термінологія, а особлива структура, специфічні способи відображення законодавчої думки [2, с. 15].

Слід мати на увазі і те, що вади закону також зазвичай є одночасно порушенням і логічних, і мовних вимог до якості закону.

Так, важливою вимогою до якості закону є правильність його мови, повна відповідність правилам правопису та стилістики. Стиль викладу правового матеріалу має відповідати ознакам офіційного стилю. До таких ознак належать: виразна логіка викладу, точність і чіткість формулювань, недопущення подвійного тлумачення. Офіційно-діловий стиль також характеризується високим ступенем стандартизації мовних засобів, майже цілковитою відсутністю емоційності та образності, архаїзмів, жаргонізмів тощо, а також індивідуальних авторських рис. Для цього стилю властиве використання особливої термінології та специфічних синтаксичних конструкцій, сталих формул-кліше, широке використання безособових та інфінітивних форм, використання нейтральної лексики, вжитої зазвичай у прямому значенні [2, с. 28–33]. Мова закону має синтаксичні особливості, пов'язані з іншими вимогами до якості закону (так, логічна послідовність викладу втілюється в підрядних реченнях, точність та повноту забезпечує використання певних речень). Синтаксичні конструкції мають бути простими та стислими, слід уникати довгих речень, переобтяжених розділовими знаками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, однорідними членами. Для мови закону також є характерним прямий порядок слів. Дотримання цих правил забезпечує чіткість закону, його ясність і зрозумілість.

Високий ступінь стандартизованості мови закону передбачає, зокрема, використання аналогічних синтаксичних конструкцій, наповнених різним матеріалом, не лише в межах одного нормативно-правового акта, а й у системі законодавства в цілому. Це сприяє узгодженості законодавства, а також підвищує рівень його офіційності.

Як уже зазначалося, точність мови закону спирається па дотримання вимог логічності викладу. Так, точність неможлива без визначеності послідовності викладу правового матеріалу, узгодженості закону – як внутрішньої вимоги, так і недопущення суперечності з іншими нормативно-правовими актами, напрацюваннями правової та інших наук – як зовнішньої.

Щодо єдності термінології, про яку йшлося вище, варто ще раз зазначити, що йдеться про єдність термінології як у межах одного нормативно-правового акта, так і про узгодженість термінології всієї системи законодавства держави, узгодженість із міжнародними правовими актами, а також використання термінології, що відповідає теоретичним напрацюванням у цій сфері та у тих сферах, терміни з яких вжито в законах. Підвищення активності міжнародного співробітництва, прийняття значної кількості різноманітних конвенцій, укладення міждержавних договорів, створення інших джерел міжнародного права та їх включення до національних систем законодавства має результатом інтернаціоналізацію мови законодавства, необхідність узгодження відповідної термінології різних дер-

жав. Важливим елементом єдності термінології є дотримання вимоги, що терміни, використані на позначення одного поняття, мають бути однаковими, і навпаки – різні терміни слід використовувати на позначення відмінних понять.

Формальна єдність передбачає встановлення єдиних схем викладу аналогічних положень. Цей аспект вимоги щодо єдності термінології органічно вписується у стандартизованість мови закону, вищезгадане правило щодо використання ідентичних формулювань.

Єдність термінології в різних її проявах одночасно є як логічною, так і мовною характеристикою якості закону. Вона є важливим елементом визначеності й узгодженості закону. Узгоджена термінологія забезпечує послідовність і чіткість викладу правового матеріалу, однозначність розуміння, ясність закону.

Забезпеченню точності закону, його визначеності, зрозумілості також сприяє дотримання вимоги стислості викладу, надання переваги лаконічним формулюванням, уникнення надмірної багатослівності. Стислі формулювання безпосередньо стосуються й офіційності, забезпечуючи належні стилістичні характеристики мови закону.

Рациональна стислість є важливою вимогою як до термінів, що використовуються в законах, так і для легальних визначень. Це правило відповідає вимогам до термінів та дефініцій, уміщених у Державному стандарті «Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять». Так, стислість і лаконічність є важ-

ливою у формулюванні назв структурних елементів Кримінального кодексу України. При цьому належну увагу слід приділяти балансу між відповідністю назв статей та розділів їхньому змісту та лаконічністю формулювань, а назви статей не мають дублювати їхнього змісту. Дублювання взагалі є недоречним у законі. Уникненню повторів сприяє зокрема застосування відсильного способу відображення правової норми в приписі нормативно-правового акта. Утім, використовуючи такий спосіб, слід приділяти належну увагу чіткості формулювання та визначеності, угодженню положень закону.

Важливим аспектом лаконічності є неприпустимість уживання зайвих слів, що не несуть змістового навантаження, у тексті закону. У цьому контексті варто звернутися до правил тлумачення нормативно-правових актів, відповідно до одного з яких окремі слова і словосполучення тексту нормативно-правового акта не можуть бути зайвими або позбавленими значення. Тому беззмістовні слова значно зменшують чіткість закону та його зрозумілість.

Важливу роль для вдосконалення мови закону має відігравати ефективно застосування законодавчої техніки. Законодавча техніка – це обумовлена станом правової системи держави система засобів і правил створення законів і здійснення їх систематизації (у формах кодифікації та консолідації) [4, с. 354]. Використання законодавцем для створення та систематизації законів засобів законодавчої техніки має здійснюватися відповідно до певних правил. Так,

для закріплення моделей поведінки в законі можна використовувати ті чи ті юридичні конструкції, мовні засоби, цифрові вирази, правила викладення норм права в статтях законів, правила побудови структури закону, правила логіки тощо.

Застосування правил і засобів законодавчої техніки в Україні закріплено Методичними рекомендаціями щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки, схваленими постановою колегії Міністерства юстиції України № 41 від 21 листопада 2000 р.; Методичними рекомендаціями щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, схваленими постановою колегії Міністерства юстиції України № 41 від 21 листопада 2000 р.; Методичними рекомендаціями щодо здійснення експертизи нормативно-правових актів (їх проектів) на відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, затвердженими Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини 15.08.2006 р.; Правилами оформлення проектів законів та основних вимог законодавчої техніки (Методичними рекомендаціями), розробленими Апаратом Верховної Ради України (2007), та ін.

Основною метою законодавчої техніки є створення якісних за формою і змістом законів та їх систематизація, необхідна для ефективної реалізації. Значення законодавчої техніки виявляється як у правотворчості, так і у правореалізаційній діяльності. Проблеми у правореалізаційній діяльності можуть зумовлюватися

помилками, зробленими при конструюванні законів.

Сутність законодавчої техніки полягає в тому, що вона мусить ураховувати сутність права та законодавства, рівень розвитку правової системи і передусім бути засобом забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Законодавча механіка спрямована не лише на створення якісних законів та їх систематизацію – її правила і засоби застосовуються при здійсненні нормативного офіційного тлумачення норм права. Крім того ефективно застосування прийомів законодавчої техніки при створенні законів, результатом якого є якісні закони, сприяє ефективнішому втіленню законів у життя.

Список використаних джерел:

1. Рахимов Р. А. Проблемы семиотического анализа государственной власти и языка закона / Р. А. Рахимов, Н. И. Хабибуллина // Проблемы юридической техники : сборник статей ; под ред. В. М. Баранова. – Нижний Новгород, 2000. – С. 282–301.
2. Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит., 1990. – 200 с.
3. Керимов Д. А. Законодательная техника : научно-метод. и учебное пособие / Д. А. Керимов. – М.: НОРМА-ИНФРА – М., 1998. – 121 с.
4. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичні дослідження : монографія / Ж. О. Дзейко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 360 с.
5. Дутко А. Загальна характеристика техніки юридичного нормотворення / А. Дутко // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. Вип. 35. – 2000. – С. 48–51.

Мельник А. А. Правовая лингвистика: основные черты и особенности.

В статье проводится анализ правил законодательной техники, влияющих на языковое и технико-юридическое совершенство нормативно-правовых актов, а также рассматриваются языковые требования к качеству языка закона.

Ключевые слова: закон, язык закона, юридическая техника, правовая лингвистика, качество закона.

Melnyk A. A. Legal linguistics: main features and characteristics.

The article is an analysis of the rules of legislative instruments that affect the linguistic and technical perfection of legal normative acts and language requirements to be considered as the language of the law.

Key words: law, the language of the law, legal technology, legal linguistics, the quality of the law.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2015